

Hegyi W. György ókortörténész, az ELTE BTK Ókortörténeti Tanszékének oktatója. Kutatási területe az archaikus Görögország és a római köztársaság története.

E-mail: hegyi.gyorgy@btk.elte.hu

ORCID: 0000-0001-7292-047X

Absztrakt: A tanulmány a Romulus és Remus közötti testvérgyilkosságot a római–latin kapcsolatok tágabb összefüggésében értelmezi. Kiindulópontja az a megfigyelés, hogy a római hagyomány több, egymástól időben távol eső epizódot kapcsol össze közös motívumok – mindenekelőtt az ikermotívum, a szimmetrikus ellenfelek küzdelme és a végletes erőszak – révén. A tanulmány részletesen elemzi Romulus és Remus történetét, a Horatiusok és Curiatiusok párviadalát, valamint a latin háború kulcsjeleneteit, különös tekintettel Titus Livius elbeszélő stratégiáira. Amellett érvel, hogy ezek az egymást tükröző történetek egy tematikus „latin logoszt” alkotnak a római emlékezeten belül, amelyben a római identitás a latinokkal való lényegi azonosság és a tőlük való erőszakos elkülönülés feszültségében formálódik. Így válik a mítikus ikermotívum a római önazonosság egyik alapvető értelmezési keretévé.

Kulcsszavak: Romulus és Remus, római–latin kapcsolatok, Horatiusok és Curiatiusok, vesérisi csata, ikermotívum, római identitás, Titus Livius

DOI: <https://doi.org/10.63872/GAQT2990>

Romulus, Remus és a latinok

Ikerharcok és identitás a római eredethagyományban

Hegyi W. György

Róma történetének kezdete végletesen erőszakos. Az együtt felnövő, addig harmonikusan együttműködő, elválaszthatatlan testvérek egymás ellen fordulnak és Romulus meggyilkolja ikertestvérét, Remust.

Az itt következő írás ezt a testvérgyilkosságot egy új kontextusban, Róma latinokkal való kapcsolatában igyekszik értelmezni. Vizsgálódásunk azonban nagyobb részt nem az alapító ikrekre fókuszál, hanem a latinok és rómaiak közös történelmének néhány későbbi epizódját elemzi, azok felől akarja megérteni Romulus és Remus történetének két, véleményünk szerint egymástól elválaszthatatlan elemét, az ikermotívumot és a gyilkosságot.¹ A nyugati kultúra talán leghíresebb *fratricidiumát* fölösleges lenne újra elmesélni, az alábbiakban csak röviden összefoglaljuk a történetnek azokat az elemeit, amelyek később is felbukkannak forrásainkban és kapcsolatot teremtenek az alapítás mítoszával. Feltételezhető ugyanis, hogy a párhuzamok nem véletlenek, a hagyomány – különösen a történetíró Titus Livius,² aki a fő forrása és ugyanakkor tárgya is a következő oldalaknak – e közös elemek révén kapcsolt össze távol eső történeteket egymással és Róma kezdeteivel.

Az első motívum a testvérek iker volta, amely egyrészt a konfliktus forrása az elbeszélésben, mivel nem lehet életkoruk alapján dönteni abban a kérdésben, ki uralkodjon (Livius I. 4, 2 és 6, 4). Másrészt, ha lehet, még végletebbé teszi a gyilkosságot, amennyiben Romulus a hozzá lehető legközelebb álló embert, önmaga tükörképét, szinte önmagát pusztítja el. A második Romulus csalása (csele, hazugsága) a jóslatkérés során. Róma alapítója és első királya hazudik a jóselekről testvérének, igaz, szavait az istenek végül igazsággá változtatják, és megjelenik a tizenkét madár. Livius, szemben Plutarchossal és más szerzőkkel, nem említi Remus becsapását, de a probléma alapja, Romulus győzelmének megkérdőjeleződése nála is jelen van: Remusnak jelentek meg előbb a madarak (Livius I. 6, 4 – 7, 1, Plutarchos: *Romulus* 9, 4–5.) Ehhez kapcsolódik szorosan a harmadik: küzdelmük az utolsó utáni pillanatban fordul meg Róma javára (ha Remus nyer, Róma sohasem születik meg). A csalás vagy a csel – amennyiben nem (csak) alkalmazójának morális elítélése a cél –, valamint a „sírból visszahozott győzelem” ugyanazt hangsúlyozza az elbeszélésben: a küzdelem éles és kiegyenlített volt, vagy egyenesen egy vert helyzet fordult meg a látszólag gyengébb javára. Romulus és Remus esetében az első (kiegyenlítettség) látszik a kézenfekvőbbnek, hiszen történetük egyik leghangsúlyosabb vonása iker (egyforma) voltuk. Ugyanakkor a második lehetőség is biztosan jelen volt az ókori értelmezések között. Például Ovidius *Lupercalia*-leírásában Romulus már korábban is alulmaradt egy versenyben Remusszal szemben, aki akkor is gyorsabbnak bizo-

nyult, ugyanúgy, mint később a jóslatkérésben.³ A negyedik a gúnyolódás motívuma (Livius I. 7, 2): Remus nem fogadja el testvére győzelmét, az istenek akaratát, illetve az *auspicium-mal* szentesített új hatalmat, végső soron Rómát. Az ötödik a fal (Livius I. 7, 2), amelyet a gúnyolódó iker átugrik, az új fal, amelyet szent szertartással hoztak létre és az új rendet, a városállamot hivatott megvédeni. A hatodik pedig maga a gyilkosság (I. 7, 2), amely elpusztítja az egyik testvért, és ezzel megszünteti a történet legszembetűnőbb elemét, az ikerséget.

Latinok és rómaiak

Róma latin város. Latium északnyugati peremén fekszik, nyelve latin, forrásaink szerint mindig is részt vett a latinok közös kultuszaiban, legősibb társadalmi és katonai szervezete a latinoknál általános háromszor tízes rendszer szerint épült föl. Ennek az alapvető ténynek, Róma latin voltának nyilván meg kell jelennie az identitás szempontjából döntő eredettörténetben. Romulus és Remus mítoszából nem is hiányzik a latin elem, az ikrek Alba Longának, a latinok ősi városának és kultikus központjának a királyi családjában születtek. Közvetlenül születésük után azonban elkerülnek Albából, és majd csak nagyon rövid időre bukkannak fel itt újra, hogy igazságot szolgáltatassanak: megölik a trónbitorló Amulius, és helyreállítják nagyapjuk, Numitor törvényes uralmát. Ez után a rövid kizűrés után visszatérnek oda, ahová hajdan csecsemőként kitétték őket, és ahol csodálatos megmenekülésük után nevelkedtek, és ahol majd a városuk is megszületik (Livius I. 4–6).⁴ Ha a két helyszínek a történetben betöltött szerepét vetjük össze, természetes, hogy Alba Longa (és így a latinok) szerepe eltörlődik a leendő város helyén elterülő, víz borította⁵ vadonhoz képest, hiszen a történet Rómáról és nem az „anyavárosról” szól. Azonban ezt figyelembe véve is meglepően gyengének és másodlagosnak tűnik az Alba Longa-i szál. Kétségtelen, egyes szerzőknél, színesen és gazdagon vannak megírva az albai epizódok is, de az, hogy több történetvariánsból kimaradhatott Alba Longa,⁶ a hagyomány egészét tekintve jellemzőbb, mint például Dionysios Halicarnasseus bőbeszédűsége. Továbbá az ikrek ugyan királyi vérből születnek, de erőszak útján fogannak, egy isten és egy szűz papnő gyermekei, származásuk illegitim és kívül esik az emberi szférán, mint azt csodás megmenekülésük is tanúsítja. A lehető legvékonyabb és a születésük után rögtön el is vágott szál köti őket Alba Longához, történetük akár a vízen lebegő teknőben is kezdődhetne. Az ikrek szoros kötődése Róma helyéhez a Várost autochthon vonásokkal ruházza fel, amelyeket nem tud a Trója – Lavinium – Alba Longa – Róma leszármazási sor teljesen elfedni.

Ha végignézzük forrásainkban a Város történetét a kezdetektől Kr. e. 338-ig, Róma szövetségi rendszerének kialakításáig, hasonló kérdőjelekbe ütközünk Róma latin voltával és a környező latin városokhoz fűződő viszonyával kapcsolatban. Érdekes rögtön a kezdetekre egy figyelmesebb pillantást vetni (Livius I. 6, 3):

Az albaiak és a latinok már valóban túlságosan sokan voltak, és hozzájuk csatlakoztak még a pásztorok is; így a lakók együttes száma alapján joggal remélhették, hogy Alba is, Lavinium is eltörlődik majd a megalapítandó városhoz képest.

Az albaiaktól megkülönböztetett latinok alatt Livius bizonyára a többi latin várost, az albaiak korábbi „coloniáit” érti, említésükkel máris gyengíti az „anyaváros” szerepét az alapításban, de érdekesebb, hogy megkülönbözteti tőlük Romulusék saját és a későbbi város helyéhez szorosan kötődő csapatát. Alba Longa territóriumának és Latiumnak a határvidékén vagyunk, tehát a történet logikája szerint ezek az ifjak is latinul beszéltek, de Liviusnál és a hagyományban is ennél sokkal fontosabb jellemzőjük az ikrekkel és a hellyel való kapcsolatuk. Ez a három elem (albaiak, latinok, pásztorok) egészül ki hamarosan a város lakóinak további gyarapítása végett létrehozott *asylumba* sereglőkkel. Livius a szomszéd népekből (*ex finitimis populis*) tömegesen ide menekülő szabadokról és rabszolgákról beszél (I. 8, 5–6). A *populit* lehetne érteni a környező latin városok *populusaiként* is, de sokkal valószínűbb, főleg, ha végigtekintünk Róma szomszédságán, hogy különböző és nem feltétlenül latin népekkel számol a hagyomány. Fontosabb azonban ennél, hogy ők menekültek, akiket eredeti közösségükből kizártak, vagyis nincs (Róma előtti) identitásuk. Livius az *asylumról* beszélve tesz egy különösen érdekes megjegyzést: „Romulus – a városalapítók ősi szokása szerint, akik közönséges és alacsony származású tömeget csodítottak maguk köré, és azt hazudták, hogy népszaporulatuk a földből nőtt ki – (...) menedékhelyet nyitott” (Livius I. 8. 5). Tehát Róma eredetmondájának *autochthon* vonásaira egy olyan szerző is reflektál, aki Aeneasszal kezdte Róma történelmét. A sor a szabin nőkkel és a városba beköltöző családtagjaikkal, illetve egyes szerzők szerint már Romulus alatt betelepülő etruszokkal folytatható. Mindebből jól látszik, hogy a római hagyomány egyáltalán nem törekedett a város eredetét csak a latinokhoz kötni, sőt a város identitásának volt egy hangsúlyosan nem latin jellege, amely a hagyományban párhuzamosan jelent meg Róma latin voltával.⁷

Róma viszonya saját latinságához, illetve annak explicit és implicit megjelenése a forrásokban nem lehet független attól a képtől, amelyet a környező latin városállamokról, a latin szövetségről, illetve általában a latin népről kialakítottak a római forrásaink. Ennek a képnek az alapja a Rómaiak kezdetektől való hatalmi fölénye a latinokkal szemben, és ebből következő vezető szerep a szövetségben. A latinok vagy egyes városaik néha megkérdőjelezték Róma elsőbbségét, de a római diplomácia vagy a római fegyverek győzelme után helyreáll a rend. Livius például így számol be a Tarquinius Superbus által megújított szerződésről, miután csellel és erőszakkal megszüldött a latinok fölött (Livius I. 52, 1–5):

Ezután Tarquinius ismét gyűlésbe hívta a latinokat, (...) majd a következőket mondta: Ő végső soron az ősi jog alapján is fellephetne, amely az összes latint köti, mivel mind Albából származnak, és amely szerint Tullus óta az egész albai állam és összes coloniája a rómaiak hatalma alá tartozik. Mégis úgy véli, hogy mindannyiuknak hasznosabb, ha azt az ősi szerződést megújítják, és a latinok mintegy részesként osztozhatnak a római nép szerencséjében, nem kellene örökké attól szenvedniük vagy rettegniük, hogy felégetik városaikat, feldőlnek földjeiket, mint ahogy azelőtt, Ancus és az ő apja uralkodása idején történt. (...) Megújították tehát a szerződést; a latin ifjúság pedig parancsot kapott, hogy a szerződés értelmében, meghatározott napon, teljes létszámban jelenjen meg fegyveresen Ferentina ligeténél.

1. kép. Castor és Pollux római márvánszobra, Kr. u. 3. század.
Metropolitan Museum of Art, New York. Forrás: Wikimedia Commons

Livius beszámolója minden ízében hamis,⁸ a Kr. e. 338 (a latin háború vége) utáni hatalmi viszonyokat vetíti vissza a királykorba. Ebben az első annalistáktól származó, és szinte minden forrásunk⁹ által osztott hamis képben nemcsak a kitalált hatalmi fölény az érdekes, hanem a szereplők felosztása is Rómára és a latinokra. Róma eszerint nem egyike (ha leghatalmasabbika is) a harminc latin városnak, hanem külön áll, és így tartja hatalma alatt az egyetlen egységet képező latinokat.¹⁰ Mindennek pedig az a fikció az alapja, hogy Tullus Hostilius király hatalmat nyert mind a harminc latin város felett, amikor a hármaskörök híres viadalában az uralma alá hajtotta Alba Longát, hiszen ezek mind Alba Longa coloniái voltak.¹¹ Ugyan a hagyomány szerint Róma is egyike volt az Alba által alapított 30 városnak, de az ebből fakadó alapvető ellentmondás nem zavarta az annalistákat.¹²

Alföldi Andrásnak minden bizonnyal igaza van abban, hogy a latin–római viszonyról alkotott hamis képért Róma történetíróinak az a törekvése a felelős, hogy már a kezdetektől nagyhatalomnak láttassák Rómát, de egyúttal az is kijelenthető, hogy a latin–római történelem tényeinek ez a drasztikus átformálása biztosan alakította a rómaiak önképét is, és így nem hagyhatta érintetlenül például a város alapításának történetét sem. Nem kell megállnunk az első annalistánál, Fabius Pictornál, ha ennek az identitásproblémának a gyökereit keressük. A rómaiak a Kr. e. 4. század második felétől ténylegesen létező hatalma a latin városok fölött, de a korábbi háborúk is – akár egymás oldalán például az aequusok ellen, akár egymás ellen harcoltak – jelentősen alakították az emlékezetet, így a kezdetekről szóló mítoszokat is.¹³ A rómaiak egyszerre latinok, de el is különülnek tőlük: környezetükkel, többek között a latinokkal szemben rómaiak. Hozzákötik magukat bizonyos történetekkel a latinok kultusközpontjához, Alba Longához, ugyanakkor más történeteikkel városuk autochtón vonásait hangsúlyozzák. Identitá-

suknak ezt a feszültségteli dualitását az eredettörténet ikrei nagyon plasztikusan képesek megjeleníteni. Ez az írás természetesen nem amellett fog érvelni, hogy feltétlenül és kizárólagosan a Róma–latin dualitás hívta volna életre az ikreket, hanem amellett, hogy ez lehetett azoknak a kérdéseknek az egyike, amelyek egy római számára jelentésselivé tették az alapítás elemeit, az ikermotívumot, a hatalomért folytatott küzdelmet, Romulus csalását és győzelmét, valamint Remus gúnyolódását és halálát.¹⁴

Ahogy nem lehet kétségbe vonni annak a feltevésnek a létjogosultságát, hogy a testvérek az archaikus római társadalom egyik kettősségét, a patricius–plebeius szembenállást is megjeleníthették a rómaiak számára, úgy a latin–római ikrek mellett is lehet érvelni. A patricius–plebeius kettősség, amely T. P. Wiseman könyve¹⁵ óta megkerülhetetlen, bár kissé túlértékelt értelmezése az ikrek történetének, a strukturális hasonlósága miatt is érdekes: több ponton is összekapcsolódik a latinok kér-

désével, amelyek közül érdemes egyet, az Aventinust külön is kiemelni. Az Aventinus ugyanis, ahova forrásaink többsége¹⁶ szerint Remus jóslatot kérni elvonult, nemcsak a plebeiusok központja, továbbá Ceres, Liber és Libera szentélyének helye volt, hanem itt állt a latin szövetség egyik kultusközpontja, Diana szentélye is.¹⁷ Az emlékezet számára Róma az egyetlen lehetőség, nem alternatíva Remoria vagy az Aventinus, de az elbeszélésben kell egy ellenpont, valami, amivel szemben, amivel versengve győzött a Palatium és a Capitolium. Az Aventinus mindenekelőtt egy Rómán kívüli, Rómával szembeállítható hely, emiatt alkalmas a vad ariciai kultusz befogadására, de a plebeius mozgalom központjának is.¹⁸ Vagyis a Város és az Aventinus kettőssében ugyanaz az összefüggés ragadható meg, amely az ikermotívumban is megfogalmazódik: az azonosságnak és a különbözőségnek az identitás kérdéseire oly jellemző dialektikája. Aventinus hangsúlyosan nem Róma, ugyanakkor elválaszthatatlanul hozzátartozik Rómához.

Horatiusok és Curiatiusok

A hagyomány – mint fentebb már volt róla szó – a rómaiak vezető szerepét a latinok fölött Alba Longa legyőzéséhez kapcsolja. Máshonnan nézve a római–latin történelem második epizódja – ha elsőnek Róma alapítását tekintjük – rögtön eldönti Róma elsőségének kérdését nemcsak Alba Longával, hanem minden latinnal szemben. Romulus csak a szabinokkal és az etruszokkal háborúzik, Numa Pompilius pedig egy időre elfordítja Rómát a fegyverektől. A harmadik királynak, a harcias Tullus Hostiliusnak azonban első dolga, hogy háborút robbantson ki Alba Longával.¹⁹ Tullus Hostilius Liviusnál az Alba Longát legyőző, majd épületeit leromboló és népét Rómába áttelepítő király: az uralkodását tárgyaló tíz caputba (I. 22–31)

az Albához köthető eseményeken kívül csak egy rövid háború a szabinokkal és halálának a leírása fér bele (I. 30–31), de ezt a befejező részt is meghatározzák az Albához kötődő elemek (az Alba Longa bekebelezésével megváltozott erőviszonyok, illetve a lerombolt város helyén hulló kőeső).

Alba Longa Róma általi lerombolása a Kr. e. 7. század elején természetesen minden elemében fiktív és anakronisztikus, de ez nem változtat a hozzá fűződő hagyományok fontosságán és hasznosságán sem, ha a római-latin identitás problémáját akarjuk megérteni. Az ilyen irányú vizsgálódást különösen érdekessé teszi, hogy a latinok alávetésének első epizódja, a Horatiusok és Curiatiusok párviadala Róma egyik leghíresebb és egyben – ami súlyát és a hozzá kapcsolódó elméletek számát illeti – az alapító ikrekével vetekedő mitikus története. Bár a hármas ikrek különleges és véres történetének legnyilvánvalóbb célja, hogy megalapozza az emlékezetben a latinok feletti római hegemoniát, a kutatás – talán éppen a kérdés nyilvánvaló volta miatt – evvel a szemponttal foglalkozik a legkevesebbet.²⁰ Pedig a téma innen nézve is rendkívül érdekes, kiváltképp, ha azokat a narratív elemeket vizsgáljuk, amelyek más, a római-latin identitás szempontjából szintén döntő jelentőségű történetekkel teremtenek kapcsolatot.

A Róma és Alba Longa között kitört háború, bár az albaiak már ötezer lépésnyire megközelítették Rómát, nem a két sereg összecsapásával dől el. A rómaiak királya és az albaiak vezetője megegyezik, hogy párviadal döntsön a szemben álló seregek és a hatalom sorsa fölött. Történetesen mindkét seregben volt egy-egy hármas iker, a Horatiusok és a Curiatiusok, akik korban, erőben nem különböztek egymástól. Ők küzdenek meg egymással seregük és államuk nevében. (Livius I. 23, 3–24, 1). Az összecsapás első fázisában a három rómaiból ketten elesnek, és mind a három albai testvér megebesül. Az életben maradt Horatius, bár sértetlen, nem bírta a háromszoros túlerővel, ezért futásnak ered, amivel szétválasztja egymástól ellenfeleit, akik sebesülésük mértékének megfelelően más-más tempóban üldözik. Így, mikor egy idő után szembefordul velük, külön-külön mérszárólhatja le mindhármukat (Livius I. 25, 3–12). A gyilkolásnak azonban nincsen még vége, a vállán a legyőzöttekről lehúzott zsákmánnyal diadalmasan hazatérő Horatiust Róma kapujánál többek között húga fogadja, aki az egyik Curiatiusnak a jegyese volt. A lány, meglátva bátyja vállán vőlegényének az általa himzett köpönyegét, sírásra fakad, a győztes Horatius pedig ezen feldühödve keresztüldöfi, mondván: „Takarodj a jegyesedhez rosszkor jött szerelmeddel, ha képes voltál így elfeledkezni saját bátyáidról, a holtakról és az élőkről, sőt még saját hazádról is! Így járjon minden római nő, aki az ellenséget gyászolja!” (Livius I. 26, 2–4).

A történet legszembetűnőbb eleme a hármas ikrek szerepeltetése. Már két egymással szembeállítható ikerpár (vagy egyetlen hármas iker az archaikus Latiumban vagy Itáliában) is különleges lenne, de egy-egy hármas iker mindkét seregben több, mint különleges véletlen, ez egy jel, olyan rendkívüli jelenség, mint az emberi hangon megszólaló állatok vagy egy kőeső.²¹ Emiatt a közös és rendkívüli tulajdonságuk miatt a három-három ifjút a másik hármassal szembeni szimmetria is jellemzi, egymás tükörképei, mondhatni egy ikerpár egymással való küzdelmét látjuk. Livius ezt hangsúlyozza is: *nec aetate nec viribus dispares* („korban, erőben nem különböztek egymástól”, I. 24, 1). Dionysios Halicarnasseusnál a hármas ikrek

unokatestvérek anyai ágon, sőt az anyák maguk is ikrek voltak (III. 13, 4; 21, 3).²² A hagyománynak ez az eleme egyszerre magyarázza ezt a különleges jelenséget, és teszi még szorosabbá az ifjak közötti kapcsolatot. Bőbeszédűbb görög forrásunk által fenntartott hagyomány magyarázata azonban fölösleges: a szikárabb, az interpretációt az olvasónak jobban átengedő Livius, mint mindig, itt is jobb.²³ Livius az ifjak szoros kapcsolatát és hasonlóságát nem megmagyarázza egy narratív elemmel a történeten belül (unokatestvérek), hanem az emlékezet és a történetírás felől reflektál az ifjak lényegi azonosságára (Livius I. 24, 1):

Annyi biztos, hogy Horatiusoknak és Curiatiusoknak hívták őket – hiszen aligha akad ismertebb eseménye a régmúlt időknek –, de még egy ilyen híres történetben is keverednek a nevek, hogy melyik néphez tartoztak a Horatiusok és melyikhez a Curiatiusok.

Livius elbizonytalanodása tudatos írói eszköz,²⁴ amellyel a figyelmet a szembenálló felek megkülönböztethetlenségének kérdésére irányítja. A küzdő felek, a két testvérnép képviselői önmagukkal, de legalábbis önmaguk tükörképével kerülnek szembe. Ez a tükörkép fog szilánkokra hullani a kardcsapások alatt. Livius, mint művében oly sokszor, most is az ott jelenlévő közönségen keresztül láttatja velünk a szereplőket.²⁵ Ők hosszú mondatokon keresztül ezt az egyformaságot, ezt a szimmetriát látják (I. 25, 2–5), hogy azután az albai testvérekkel már egyedül, ikervoltát elveszítve szembenálló, életben maradt római győzelmének örüljenek, illetve saját bajnokaikat gyászolják (I. 25, 5–12).

Ha a latinság-rómaiság problémája felől nézzük, az összecsapó ikrekkel kiemelt hármasság már önmagában is jelentéssel bír: a három latin törzset, tehát a törzsi struktúrát, végső soron a latinságot jeleníti meg.²⁶ Ha pedig ez érvényes (az ókori hallgató és olvasó számára sem idegen) minta, az nemcsak a két latin közösség hatalmi harcát eldöntő bajvívók számát, hanem a küzdelem kimenetelét is értelmezi. A hatból öt fiú halálával a két latin közösséget összekapcsoló törzsiség megjelenítése számolódik fel többszörösen. Nemcsak a Horatiusok albai „ikrei”, a Curiatiusok halnak meg, de a győztes Horatius is egyedül marad: fogalmazhatunk úgy is, hogy ikertestvérei áldozata árán nyerheti el csak a hatalmat Róma számára.

Ez az ikermotívum, az albai és római testvérek lényegi szimmetriája (amely természetesen kap egy további csavart és megerősítést a „belső”, a testvérek közötti hármasikerségtől is), mint már ennyiből is kiderült, elválaszthatatlan a római-latin identitás kérdésétől, és megerősíti az alapító ikerpár történetének illetően értelmezését is: a két végletesen erőszakos ikergyilkosságot az identitás témája közös mintába rendezi. Nem ez az egyetlen közös motívuma azonban Romulus és Remus hatalmi harcának és a hármas párviadalnak. Horatius váratlan és az erőviszonyokat az utolsó pillanatban megfordító csele (amellyel újraértelmezte a „szégyen a futás, de hasznos” archilochosi gondolatát) is kapcsolatot teremt Romulus és Remus versengésének két fontos motívumával: a csellel és a sírból visszahozott győzelemmel.²⁷ A csel természetesen nem kapcsolódik elválaszthatatlanul a latinság-rómaiság problémaköréhez, hiszen cselekre-csalásokra más szituációkban is kaphatóak a rómaiak (ha saját felfogásuk szerint nem is jellemző

rájuk annyira, mint egyes ellenfeleikre, például a punokra). A csel a végsőkéig kiegyenlített, illetve a már-már az ellenfél javára eldőlt szituációkat jellemzi, és az ikerharcok, például a latinok és rómaiak küzdelmei ilyenek. Ráadásul Horatius cselének az albai történeten belül is van egy erős párhuzama. Tullus Hostilius, aki mindenképpen háborút akar, de Albára akarja hárítani a kirobbantás ódiáját, ugyanúgy cselt alkalmaz. Maga a trükk is hasonló: az időre, a halogatással, illetve gyorsasággal való manipulálásra épül, mint győztes bajvívójának, illetve Romulusnak a csele is.²⁸

A csak *bellum iustum et pium* (igazságos és isteneknek tetsző háborút) vívó rómaiak számára mindig fontosak a „ki kezdte”, „ki a hibás”, „melyik fél sértette meg a népek jogát” kérdései, de egy testvérnéppel háborúzva ezekre különösen nagy hangsúly esik.²⁹ Innen nézve nem meglepő, hogy Alba Longa (és így formálisan az összes latin) alapításának történetében ez a motívum az ikrek párviadala mellett a másik hangsúlyos elem.³⁰ Így érthető, hogy Livius miért részletezi a király cselét, amellyel elérte, hogy az ellenfelet terhelje a háború kirobbanásának formális felelősége. Ide illik a *fetialisok*, a hadüzenetet és békekötést intéző – vagyis a *bellumok iustum* és *pium* voltára ügyelő – papi testület, pontosabban az első ismert fellépésük bemutatása (I. 24, 3–9).³¹ Továbbá ez, vagyis a *fides*, az esküvel megerősített szerződések megtartása a másik központi eleme Tullus Hostilius liviusi történetének: a szerződést megszegő, és így Iuppitert megsértő albai vezető kettőbe szakítása. Az árulást és annak a rómaiak számára is megdöbbentően kegyetlen büntetését pedig Alba lerombolása és lakóinak rómaiává válása (Rómába telepítése) követi. Jellemző, hogy a „ki kezdte, ki a hibás” kérdés is megidézi a kezdeteket, az alapító testvérek egymásnak ugrását és Remus, de különösen Romulus felelőségének kérdését,³² de – mint majd látni fogjuk – nagy hangsúlyt kap a római-latin vetélkedés lezárásának, a latin háborúnak (Kr. e. 340) az emlékeztetésében is.

A csel motívumánál sokkal gyakrabban bukkan fel a római történelemben általában a hatalom vagy konkrétan Róma főségének kérdése. A fentiek fényében azonban az az észrevétel, hogy Livius mind az alapító ikrek, mind Alba és Róma viszályában³³ kiemeli ezt a szempontot, tovább erősíti a történetek közötti kapcsolatot. Az ikrek egymás ellen fordulását Livius így magyarázza: „De tervüket megzavarta az ősi kórság (*avittum malum*), a királyi hatalom vágya (*regni cupido*), és a teljesen ártatlan kezdeményezésből gyalázatos versengés támadt” (Livius I. 6, 4). A hadüzenet és háború szabályaira pedánsan ügyelő Tullus Hostiliust Alba dictatora, Mettius Fufetius a következőképpen szembesíti a nyers igazsággal: „De ha jól hangzó szavak helyett inkább az igazságot akarjuk kimondani: ezt a két szomszédos, rokon népet a hatalomvágy (*cupido imperii*) készíti fegyverfogásra” (I. 23, 7).³⁴ A hatalmi harc, amely az alapító ikrek egymás ellen fordulásával kezdődött, a római-latin történelem epizódjaiban folytatódik tovább, hogy majd a veserisi csatában záródjon le véglegesen. Nyilván a testvérgyilkos hatalomvágy, amely rögtön a Város születésénél megjelenik, más hatalmi harcok origójaként is szolgálhatott az emlékeztet számára.³⁵ Például a patriciusok és plebeiusok harcának vagy a polgárháborúnak: „Rómát keserves végzet üldözi, / a testvérgyilkos kéz büne” (Horatius, *Epódosok* 7, 17–18, ford. Trencsényi-Waldapfel Imre). Ezekből a társadalmi konfliktusokból fakadó értelmezések azonban nem szüntetik meg

a latin-római probléma és az alapító ikrek közötti kapcsolatot, inkább kiemelik a latin-római szembenállás velük való párhuzamosságát, polgárháborús jellegét. Sohasem lehetett kétséges ennek a háborúnak az epizódjait mesélő és hallgató rómaiak számára, hogy a latinok és rómaiak harca is belső, testvér, sőt iker küzdelem: Horatiusok és Curatiusok, Romulus és Remus harca.

A hármas ikrek története az alapító által emelt, a várost védelmező falról is szól. Ahogy Romulus Remustól védte meg az épülő falat, amelynek – amely sérthetlenségének – majd a Város védelmét, integritását és hatalmát kell örök időkre biztosítania, a Horatius fiú is ezt tette leendő sógorainak lemeszárásával. Természetesen minden hazájáért harcoló római végső soron Róma falait védi, de a hármas ikrek esetében jóval erősebb a kapcsolat a falat érő első támadás (Remus) elhárításával. Az eddig sorolt párhuzamok ugyanis a párviadal helyszínével is kiegészíthetők. A küzdelem a falak közvetlen előterében zajlik, a Rómát Livius szerint (I. 23, 3) 5000 lépésnyire megközelítő albai sereg közvetlen fenyegetést jelent a városra. A mind időben, mind térben elnyúló összecsapás pedig a Porta Capenához, a város egyik kapujához vezető úton zajlik. Ezt hangsúlyozzák legalábbis az elesett testvéreknek az emlékezeti helyé váló síremlékei,³⁶ amelyek a Rómából Albába, a latinok ősi vallási központja felé vezető utat szegélyezik a múlt mérföldköveiként. Az ifjak síremlékei ugyanis, mint Livius hangsúlyozza, hősi haláluk helyén állnak. Az Albai hegyek felől Rómába érkező utazó először a két Horatius együttes sírja (s haláluk helye), majd egymás után a három Curatius mellett elhaladva érkezik meg a város falaihoz.³⁷ Horatia síremléke pedig a Porta Capenához kötődik, ugyanis Horatiának is azon a helyen (*ante portam Capenam*) emeltek síremléket, ahol a karddöféstől összeesett (Liv. I. 26, 14).

Horatius húgának tragédiája is elválaszthatatlan a római-latin kérdéstől, jegyessége már önmagában is rámutat az egymást gyilkoló ikrek szoros kapcsolatára. Ez a gyászos szerelem – *immaturus amor*, „rosszkor jött szerelem”,³⁸ mondja a dühében kardot rántó báty – három másik történet felé kínál fel kapcsolódási pontokat. Az egyik a szabin nők elrablása. Hiszen – ha a hagyomány úgy akarta volna³⁹ – ebbe a küzdelembe ugyanúgy beavatkozhatott volna a testvéreit, de leendő férjét és sógorait is védeni akaró, és ezért közéjük álló lány, ahogy korábban a szabin nők megtették. De míg a szabin nők esetében a férjük iránt érzett szeretet megakadályozta az öldöklést, Horatia már csak a párviadal után lép színre, vőlegényéhez való ragaszkodása pedig nem ment meg senkit, az családjá és hazája elárulásának minősül, és csak a saját vesztét okozza. Bátyja a család által korábban elfogadott vőlegényt és a saját nővérét is megöli. Értelmezhetnénk ezt úgy, mint az Alba és Róma közötti szakadék áthidalhatatlanságát hangsúlyozó történetet, de mint a jegyesség létrejötte mutatja, ez a szakadék egyáltalán nem áthidalhatatlan. Latin arisztokrata családokról van szó két szomszédos közösségből; az ezeket a családokat összekötő házassági kapcsolat pedig a legrealisztikusabb mozzanata ennek a fiktív történetnek. Az eljegyzések ugyanis fontos és természetes elemét képezhették az Albai hegyen évenként összegyűlő latin közösségek többnapos ünnepeinek.⁴⁰ Két, Dionysios Halicarnasseus szerint már korábbi házasságok révén eleve rokonságban álló latin család készül egy újabb házassággal még szorosabb szövetségre lép-

ni. A jegyességgel vállalt kötelezettségeket írja fölül a háború és a saját város iránti *fides*. A hármas ikrek ugyan halálukat lelik a viadalban, de Alba Longa lerombolása után a család, a Curiatiusok is átkerülnek Róma patricius nemzetségei közé, a köztársaság korában majd *consult* is adnak a *res publicának*. Igaz, a Rómába való beköltözéssel megszűnnek albaiak lenni, ahogy maga Alba mint város is megszűnik létezni, csak mint kultusz és emlékezeti hely él tovább. Tehát nem maga a család vagy általában az albai arisztokrácia vagy az albaiak az ellenség, hanem a latiumi városok lépnek egyet előre a történelemben. A nagyhatalmú nemzetségek kapcsolatára építő latin szövetségi rendszer helyébe a városok által strukturált Latium lép. Livius olvasói ezt a folyamatot – mi máson – saját szemüvegükön és saját mítoszaikon keresztül látják, amely Róma városát már a kezdetektől nem a latinok közül egynek, hanem tőlük minden rokonság és latinság, vagyis a lényegi azonosság ellenére elkülönülő entitásnak láttatja. A három-három testvér halálának (húga lép az utolsó Horatius helyére, mintegy helyettesítő áldozatként) drámája mögött az azonosságnak és a különbségnek azt a feszültségét láthatjuk, amelyet az ikerség paradoxonával olyan jól meg lehet ragadni. Ennek a feszültségnek, ennek a paradoxonnak a feloldása pedig a végletes erőszak, a testvér-, az ikergyilkosság.

A latin városok arisztokratái közötti házassági kapcsolat nemcsak Latium korai történelmének lehetett természetes eleme, hanem joggal várhatnánk ezt megőrző történeteket a római emlékezetben és történetírásban is. Ha áttekintjük azonban a királyok könyvét Liviusnál, a Curiatius fiú és Horatia jegyeségen kívül csak még egy ilyen kapcsolatot találunk, Tarquinius Superbus lányának házasságát (Livius I. 49, 8–9):

[Tarquinius Superbus] *főképpen a latin nép rokonszenvét igyekezett elnyerni, hogy idegen támogatással is biztosítsa helyzetét saját polgártársai között; előkelőségeikkel nemcsak vendégbarátságot kötött, hanem rokoni kapcsolatra is lépett. Leányát például a tuscolumi Octavius Mamiliushoz adta férjhez, a legelőkelőbb latinhoz (...). Ezzel a házassággal megnyerte magának veje számos rokonának, barátjának rokonszenvét.*

Ezek a sorok Tarquinius Superbus római uralmának bemutatása után következnek, amelyet gyilkosságok, törvénytelenység és megfélemlítés jellemez. A latinokhoz való közeledés ennek kontrasztja, illetve következménye: a *tyrannos*nak a latinok külső támogatására van szüksége saját városa ellen. Igaz, Livius (vagy Superbus) azután mintha megfélemlkezne erről, az utolsó király a latinokkal szemben is erőszakosan és aljas cseleket bevetve lép fel. A házassággal kialakított szövetség, illetve a latin vő majd csak Superbus elűzése után, a római-latin kapcsolat újabb sorsfordító pillanatában, a Regillus tavi csatában fog szerepet kapni. Miután ugyanis korábbi támogatója, Porsenna békét kötött a rómaiakkal, Tarquinius száműzetése székhelyét Tusculumba tette át vejéhez, Mamilius Octaviushoz (Livius II. 15, 7).⁴¹ A hagyomány szerint ez a Mamilius áll a Róma ellen szerveződő 30 latin város – tehát a latinok – szövetsége mögött (Livius II. 18, 3), továbbá Livius a Regillus tavi csata leírásában a két Tarquinius, apósa és sógora mellett Mamiliust emeli ki az ellenség vezérei közül. A csata közepette két lovas párviadalt is vív római vezérekkel (a máso-

dikban veszíti el életét), és ő az, aki az első párviadalában szerzett sebével nem törődve már-már megfutamtítja a rómaiakat a száműzöttek harcba szólításával (Livius II. 19–20). A rómaiak és latinok kapcsolatának ezt az amúgy is szorosan összefüggő két fejezetét tehát a házasság témája is összekapcsolja. Horatia jegyessége vérbe fulladt, de ezáltal Róma és a latinok (Alba) elkerültek egy sokkal nagyobb áldozattal járó háborút, és az albaiak beolvadtak Rómába. Evvel szemben a sikeres, két család tartós szövetségét megalapozó házasság a saját városa ellen forduló zsarnok eszközévé válik. A Regillus tónál a sógorok (Superbus fia és veje) nem egymás ellen, hanem egymás mellett harcoltak, de Róma ellen.

A harmadik történet pedig, amely felé a Horatia-epizód liviusi megfogalmazása mutat, maga az alapító ikrek története. Nem lehet véletlen, és a szakirodalom is már régen észrevétellezte,⁴² hogy Romulus és Horatius nagyon hasonló mondatok kíséretében ölik meg a testvérüket. „Így járjon minden római nő, aki az ellenséget gyászolja!” – mondja Horatius. „Így jár mostantól, aki átugorja falaimat!” – halljuk Romulustól. A párhuzamot mélyíti, hogy mindkét ifjú hirtelen felindulásból cselekszik testvére viselkedésén megdühödve. Továbbá a testvérek viselkedése is nagyon hasonló, a gúnyolódó Remus fivére művét, a város védelmében tett erőfeszítését fitymálja le, de ez Horatiára is igaz: halott bátyjainak a város érdekében hozott áldozatát és élő bátyjának győzelmét veszi semmibe az ellenség siratásával. Ráadásul testvérüket sértő gesztusukkal mindketten kívülállóként, a testvérük által védett város ellenségeiként határozzák meg önmagukat.

Veseris

A latin háború, illetve annak vége Kr. e. 338-ban az a pont, ahol a történelem végre utolérte az annalista fikciót.⁴³ Győzelme után Róma létrehozott egy olyan, már tényleg általa uralt és irányított szövetséget, amellyel végérvényesen biztosította hatalmát a latin városok fölött. A római történelem egyik fordulópontja ez,⁴⁴ az ekkor teremtett szövetségi rendszer lesz az alapja ugyanis nemcsak a következő évtizedek hódításainak, hanem a meghódított Itália sikeres és tartós integrációjának is. Logikus feltételezésnek tűnik, hogy ez a latinokkal vívott háború Róma emlékezetében, majd pedig történetírásában összekapcsolódjon a római-latin identitás problémakörével, és ebből következően – az elbeszélés motívumain keresztül – a korábbi római-latin történetekkel is. Legrészletesebb és legfontosabb forrásunk, Livius⁴⁵ (VIII. 2, 5 – 12, 1) igazolja ezt a feltételezést.

Livius lényegében egyetlen, a 340-ben Veserisnél lezajlott csatára, valamint annak közvetlen előzményeire koncentrál,⁴⁶ és szokása szerint egy-két részletesen kidolgozott epizódra sűríti bele mindazt, amit a háború egészével kapcsolatban fontosnak tart elmondani. Campaniában, a Vezúv közelében lezajló ütközet jelentőségét jól mutatja, hogy mind a két consul itt van a legióival: Róma teljes erejére⁴⁷ szükség van a latinok legyőzéséhez. Liviusnál ezekben a caputokban kapunk diplomáciai konfliktust, részletes csataleírást és egy aprólékos kitérőt a római hadrend felépítéséről, de a hangsúly a consulok *exemplum*aira esik, ugyanis két nagyon híres történet is kapcsolódik ehhez a csatához. Decius Mus *devotió*ja⁴⁸ az egyik, amellyel

felajánlja önmagát és az ellenfél legióit az alvilág isteneinek a győzelemért, majd az ellenség sorai közé vágatva lemészároltatja magát.⁴⁹ A másik consul áldozata és *exemplum*a, ha lehet, még híresebb: Manlius Torquatus a csata előtt kivégezteti saját fiát, aki megsértette a *disciplinát*, a katonai fegyelmet.

A *disciplina*, amely az egyik fő motívuma a VII. és a VIII. könyvnek,⁵⁰ egyértelműen a központi témája ennek a részletnek is: ez formálódik elborzasztó, de a győzelemhez szükséges *exemplum*má a fiát kivégző consul történetében, majd a fogalom egy másik aspektusa részleteződik a hadsereg rendjének leírásában, végül pedig ez hozza el a győzelmet a csatában is. Van még egy folyamatosan hangsúlyozott és a *disciplinával* is szorosan összekapcsolott eleme a csata előzményeinek, illetve a csata bemutatásának, ez pedig a szembenálló felek, a rómaiak és a latinok teljes egyformasága (Livius VIII. 6, 14–15):

A tanácskozáson [a consulok, legatusok, tribunusok] azt is megtárgyalták, hogy ha a háborúk irányításában valaha is szükséges volt a könyörtelen szigorúság, akkor most valóban vissza kell térni az ősök hagyományos katonai fegyelméhez (disciplina militaris ad priscos redigeretur mores). Gondjukat csak növelte, hogy a latinok ellen kellett harcolniuk, akiknek nyelve, szokásai, fegyverzete, és ami a legfontosabb, hadseregszervezete teljesen megegyezett a rómaiakéval. Katonák álltak szemben katonákkal, centuriók centuriókkal, tribunusok tribunusokkal, akik hajdan egy helyőrségben, sőt gyakran egy manipulusban szolgáltak.

Ez az alapvető és a háború leírása során erősen hangsúlyozott⁵¹ hasonlósága (tükörkép szerű azonossága, „ikersége”) a szembenálló feleknek nagy szerepet kap már a konfliktust ki-robbantó latin követelésekben is. A latin követ, Annius a Capitoliumon a senatus és Iuppiter előtt így fogalmaz: „ha már a halhatatlan istenek úgy látták jónak, hogy erőnket is egyenlővé tegyék, az egyik consult Rómából, a másikat Latiumból kellene választani, és a senatus tagjai is egyenlő arányban kerüljenek ki a két népből; váljunk egy néppé, egy állammá!” (Livius VIII. 5, 4–5). A javaslat teljes mértékben fiktív,⁵² de van benne logika: az erők szimmetriáját a hatalom szimmetrikus megosztásának kell követnie, a latinok és rómaiak ikerállamának. Annius ugyanakkor a név dolgában nagyvonalú: „És hogy biradalmunknak egy fővárosa (*imperii eadem sedes*) és mindnyájunknak egy neve legyen (*idemque omnibus nomen*), mivel egyik félnek mindenképpen engednie kell, legyen az inkább a ti nevetek, és (...) vegyük fel mindnyájan a római nevet” (Livius VIII. 5, 6). A név kérdésének ez a már-már komikus kiemelése az alapítás tragédiáját idézi fel az olvasóban, hiszen a testvérvízály a város neve és a város fölötti hatalom miatt tört ki: a hely védőisteneire bízták, hogy madárjósáttal válasszanak, kinek a nevét viselje az új város, ki uralkodjon fölötté (Livius I. 6, 4). A hatalom és a név elválaszthatatlan egymástól,⁵³ és ahogy a név, úgy a hatalom sem osztható meg, vagyis Annius részleges kompromisszumkészsége a javaslat egészének képtelenségéről árulkodik. Ugyanakkor ennek az abszurd ötletnek a hatalom helyére és a közös névre vonatkozó záradéka pontosan megjósolja a küszöbön álló háború eredményét, Latium jövőjét, a legyőzött latinokat római polgárként integráló Rómát. Az Augustus-kori olvasó számára azonban ez a javaslat a távolabbi jövőről, a saját jelenéről is feltesz kérdéseket. A Kr. e.

1. század egyik fontos jelensége ugyanis a municipiális (első-sorban latin) nemesség felemelkedése senatori elitbe, kicsit pontosabban: Cicero és Augustus évszázada ennek az integrációs folyamatnak a felgyorsulását és sikerét hozza el.⁵⁴ Livius kortárs olvasója tehát a történelem működésének és a római identitásnak különösen izgalmas problémáival szembesült ebben a senatusi jelenetben. Miközben teljes mértékben érthette az akkori római vezetés felháborodását, Annius javaslatának történelmi igazságába, de legalábbis történelmi távlataiba és saját rómaiságának kérdéseibe is belegondolhatott.

Livius a latinok ajánlatát közvetlenül nem kommentálja, de megfogalmazóját és előadásmódját igen: Annius olyan hangnemben beszél, mintha a Capitoliumot megszálló fegyveres hódító, nem pedig a népek jogának védelmét élvező követ volna (VIII. 5, 2). A vérlázító szemtelenség oka a rómaiak vélt meggyengülése és a latinok megerősödése, amelyet Annius az előző caputban (VIII, 4) a latinok gyűlésén részletesen taglalt is. Ráadásul, miközben a képtelen javaslatán felindult consulok „az istenekhez, a szerződések tanúhoz fohászkodtak, jól hallható gúnyos megjegyzést tett a római Iuppiter isteni hatalmára” (VIII. 6, 1).⁵⁵ Ez nem maradhat megtorlatlanul: Annius, mikor kilépett a templomból, legurult a lépcsőn, és úgy beverte a fejét a legelső lépcsőfokba, hogy elvesztette az eszméletét. Az őt kikísérő consul⁵⁶ pedig, ahogy ilyen helyzetben kell, vilámgyorsan reagálva isteni jellé alakítja a történetet (Livius VIII. 6, 4–6):⁵⁷

Torquatus (...) hangosan felkiáltott, hogy az atyák és a nép egyaránt jól hallhatták: „Így van ez jól! Az istenek maguk kezdték meg igazságos háborúunkat (di pium movere bellum)! (...) Úgy fogom leteríteni a latin légiókat, ahogy követük hever a földön a szemetek előtt.”

Pium bellum: „Ki kezdte a háborút, ki a hibás?” Ennek a problémának a hangsúlyozásával találkozunk újfent. A hagyomány, ahogy Alba Longa alávetésekor, úgy a római–latin háborúk lezárulásakor is hosszú epizódot⁵⁸ szentel a testvérvízályok alapkérdésének, a felelősségnek, és ebben döntő szerep jut Iuppiter megsértésének is, ami emlékeztetheti az olvasót a Iuppiternek tett esküjét megszegő albai Mettius Fufetius alakjára és szörnyű büntetésére. A hatalom jogosságának kétségbe vonása és a mögötte álló emberi és isteni erő gúnyos megkérdőjelezése azonban elsősorban Remust, a Róma falából csúfot űző iker-testvért idézi meg,⁵⁹ aki avval, hogy nem fogadta el Romulus hatalmának jogosságát, az istenek döntésével is szembeszállt.

Livius szerint a két teljesen egyforma sereg összeapásában – amely leginkább polgárháborúra emlékeztetett (VIII. 8, 2) – a consulok személye billentette ki a mérleg nyelvét, akik a legnagyobb áldozattól sem riadtak vissza (VIII. 10, 7–8). Mikor Decius Mus az ellenség sorai közé vágat és Dugovics Tituszként magával rántja őket az alvilágba, az ellenségen rettegés lesz úrrá, a római csapatok pedig új erőre kapnak (VIII. 9).⁶⁰ Torquatus pedig nemcsak a legszörnyűbb áron is vasfegyelmet tartó parancsnoknak, hanem kitűnő hadvezérnek is bizonyult. Manlius taktikája a két sereg teljes egyformaságán alapult. Mindkét sereg alapvetően hármastagolású volt: elől a legfiatalabbak, a *hastatusok*, mögöttük a náluk idősebb, jobban felszerelt *principes*, leghátul pedig a legtapasztaltabb és legnagyobb harcértékű *triariusok*. A *triariusok* harmadik sora

még kiegészül a liviusi leírásban két, a legjelentéktelenebb erőt képviselő egységgel (*rorarii*, *accensi*), de ezek nem változtatnak a seregek alapvetően hármasság tagolásán.⁶¹ A latinok a küzdelem hevében hamar bevetik harmadik sorukat, a *triarius*-saikat, hogy kicsikarják a döntést, illetve azt hiszik, hogy már Manlius is harcba küldte a római *triarius*okat. Manlius hadicsele éppen az, hogy kivár, halogatja a legütőképesebb katonái bevetését. Az így pillanatnyi fölényben lévő latinok legyőzik a rómaiak első két sorát, de közben elfáradnak, dárdáik eltörnek és eltompulnak (VIII. 10, 3). Ekkor, amikor az ellenség már azt hiszi, hogy vége a harcnak, és nyert, veti be a friss és sértetlen harmadik sort Manlius, amely elsöpri a latinokat, hatalmas megszárlást rendezve a soraikban.

A latinok feletti végső győzelmet elhozó csata mintha egyes elemeiben megismételné az ide elvezető út egyik korábbi állomását, az Alba alávetését eredményező viadalt. Több részlet hibádzik: a római *hastati* és *principes* nem semmisülnek meg, és a latinok három sorát sem irtja ki mind egy szálig a rómaiak épségben megmaradt harmadik egysége, és főképp nem külön-külön végez velük, ahogy Horatius a Curiatiusokkal. Ugyanakkor a struktúra hasonló: a szembenálló felek hármasság tagoltságukban egymás tükörképei, továbbá a már-már vereség fordul át győzelembe, és a háromból sértetlenül (frissen maradt) győ-

zedelmeskedik a sebektől legyengült (kimerült) ellenségen. Livius nem reflektál a két történetnek ezekre a párhuzamosságaira, de megőrzi őket. Logikus feltételezés ugyanis, hogy ezeket a párhuzamokat a római emlékezet teremtette meg, de ha véletlenek is ezek az egyezések, az biztosan állítható, hogy nem függetlenek mindkét történet közös témájától, a latin-római kérdéstől és annak egyik lényegi és ismétlődő elemétől, az alapvető hasonlóságától (ikerségétől) és az ezzel kihangsúlyozott különbözőségeitől.

A tárgyalt kérdés szempontjából különösen érdekes még egy részlet, az apa kegyetlen, *exemplum*má váló büntetését kiváltó ok, az ifjonti meggondolatlanság megnyilvánulása. Bár szigorú parancsba kapta mindenki, hogy csata előtt kerüljék az ellenséggel való összeecsapást, a consul fia az egyik lovas felderítő egység parancsnokaként elfogadja az ellenség ugyanilyen egységének élén álló latin (*tusculumi*) arisztokrata ifjú kihívását, és párviadalba bocsátkozik. A Torquatus fiú párviadala Liviusnál elsősorban apja hajdani párviadalával kapcsolódik össze, aki huszonegy évvel korábban küzdött meg egy gall óriással (VII. 9, 7 – 11, 1).⁶² Jellemző, hogy az apa esetében nagy hangsúlyt kap, hogy ő gondosan engedélyt kér és kap a viadalra, továbbá győzelme elhárítja a gall támadást, ők ugyanis, megrémülve Góliátjuk halálán, pánikszerűen visszavonul-

2. kép. Jacques-Louis David: A Horatiusok esküje, 1784. Louvre, Párizs. Forrás: Wikimedia Commons

nak. Ugyanakkor egy latin és egy római arisztokrata ifjú csata előtti párviadala biztosan felidézte a rómaiak számára a Horatiusok és Curiatiusok összecsapását is.⁶³ A felderítés közben összeakadó arisztokrata ifjak felismerik egymást – Livius szerint mind (rómaiak és latinok) jól ismerték egymást, különösen a híres emberek –, és beszédbe elegyednek. A latin Geminus Maecius ott folytatja, ahol Annius a Capitoliumon abbahagyta: gúnyolja a rómaiakat, kétségbe vonja erejüket és elszántságukat, a római ifjú válaszában Iuppitert, „szerződészegéseitek tanúját” és a Regillus tavi csatát emlegeti, tehát a jelenetek párhuzamosságának megfelelően apjának, a consulnak a szavaihoz kapcsolódik (VIII. 7, 3–6), amelyeket az Annius gúnyolódására válaszul adott (Livius VIII. 7, 7–8):

Erre Geminus kissé előrerúgattott, és így szólt: „Addig is, amíg el nem jön a nap, amikor seregetek összeszedi magát és megindul, akarsz-e megmérkőzni velem, hadd derüljön ki kettőnk viadalából már most, mennyire felülmúlja a latin lovas a római?” A büszke ifjút talán a harag, talán a kihívás visszautasításával járó szégyen, talán a végzet kikerülhetetlen ereje vette rá a párviadalra.

A többi elemében is homérosi, és minden bizonnyal Ennius által már megénekelte⁶⁴ küzdelmet Manlius nyeri meg, de talán nem a legsportszerűbb módon, vagy másképp fogalmazva cselt alkalmaz. Megsebzí ugyanis ellenfele lovának fejét dárdájával,⁶⁵ mire az állat felágaskodva leveti lovását, és miközben a latin próbál a súlyos esésből lándzsájára és pajzsára támaszkodva felállni, a római felülről keresztüldöfi a magatehetetlen ellenfelét: *ab iugulo (...) terrae adfixit* (VIII. 7, 11). A párviadal befejezése is Horatius küzdelmét juttatja eszünkbe: az utolsó Curiatius, aki már a fegyvereit sem bírta tartani, ugyanígy, kivégzésszerűen (*nec illud proelium fuit*) felülről a torkába kapta a döfést, *gladium superne iugulo defigit* (I. 25, 12).⁶⁶ A folytatás is szorosan összekapcsolódik Horatius történetével: mindkét, a párviadalból győzelemittasan fegyverzsákmánnyal visszatérő fiú esetében nagy szerepet kap a család. Horatius tettét húga elítéli, majd a hű meggyilkolása után apja védelmébe veszi, hogy megmentse a kivégzéstől az ifjú Horatiust. Itt Vesperisnél a fiát fogadó apa elítéli és kivégezteti a meggondolatlan párviadalba bocsátkozó fiát.

A Torquatust kihívó előkelő latin ifjúról semmit nem tudunk,⁶⁷ csak városát és nevét ismerjük,⁶⁸ de ezek beszédessé válnak ebben a kontextusban: a római ifjú egy vele gúnyolódó latin ikerrel (Geminus) végez. Liviusnál (ahogy az összes általunk ismert forrásban is) a Torquatus fiú epizódjának első felét, a párviadalt elhomályosítja a második fele, az apa ítélete és a kivégzés, ugyanis ez az embertelen szigor tette *exemplum*má ezt a történetet Livius, Valerius Maximus és a többiek számára. A Geminus név azonban (amelyre Livius egyáltalán nem reflektál) a párhuzamok fényében arról árulkodik, hogy maga a párviadal, a két egyívású és egymást jól ismerő arisztokrata lovas ifjú összecsapása is fontos és jelentéstartó lehetett korábban a rómaiak és a latinok számára. Megjelenítette a harcoló felek testvérnép voltát, tehát reflektált a latinok és rómaiak közös történelmének egyik alap kérdésére, és hozzákapcsolta Vesperis ennek a történelemnek korábbi meghatározó epizódjaihoz is, a Regillus tavi csatához, Alba Longa alávetéséhez, és minden testvérharc (ikerharc) origójához, Romulus és Remus tör-

ténetéhez is. A két funkció nyilván nem független egymástól: azok az elemek alkalmasak azonos témájú történetek összetartozását megerősíteni, amelyek önmagukban is reflektálnak erre az azonos témára. Pontosan ilyen eleme a római emlékezetnek az ikermotívum (tükörképszerű egyformaság, azonosság). Az ikergyilkosság pedig – amely, mint a fenti példák mutatják, nem vezett ki Remus halálával a római emlékezetből – nyilvánvalóan alkalmas (talán a legalkalmasabb) az önazonosság mindig erőszakos (mert másokkal szembe fordító) kérdéseinek megjelenítésére.

Összegzés

Ennek az írásnak az elemzése két általános (és eléggé triviális) előfeltevésen alapultak. Az egyik, hogy az eredettörténeteknek alkalmasnak kell lenniük arra, hogy az adott közösség identitása szempontjából fontos kérdéseket megjelenítsék, de legalábbis az azokról szóló diskurzus számára kiindulópontot nyújtsanak. A másik, hogy a jó eredettörténetek ismérve az inhereus sokoldalúság és a variálhatóság: csak így lehetnek képesek az emlékező közösséget foglalkoztató témák közül egyszerre többet is összekapcsolni a kezdetekkel. A közösséget foglalkoztató témák az évszázadok során átalakulnak, illetve elhalványodnak vagy el is tűnnek, hogy újbabnak adják át a helyüket. Az eredettörténetek pedig – bár természetesen bővíthetők és alakíthatók is – sokszor önmagukban elegendőek a változások követésére: egy régi történet néhány hangsúly arrébb tolásával egy új értelmezés, egy új téma kiindulópontjává válik.⁶⁹

A fentebb áttekintett történetek alapján megkockáztatható a római emlékezés egészére vonatkozó és talán általánosítható feltételezés. Az alapító ikrek, a Horatiusok, az aventinusi templom, a veserisi és a Regillus tavi csata történetei a legfontosabb állomásai a római-latin kapcsolatnak a mitikus kezdetektől a latinok alávetéséig. Ezek az egymást értelmező történetek összeolvasva kiadnak egy tematikus egységet a nagy egészen belül: a római emlékezet latin „logoszt”. Ezeknek a történeteknek az összetartozását (összeolvashatóságát, összeolvashatóságát), mint láttuk, az ikermotívum mellett még számos más, ismétlődő motívum is megerősíti, amelyek az évek mechanikus rendjével szemben egy speciális összefüggést, a téma szerinti összetartozást, a *logoszt* erősítik. A római múlt szerkezetét ugyanis a consulok számontartása és a pontifexek feljegyzései miatt mindig is meghatározta a kronológia rendje, az események ez alapján rétegződtek egymásra (és lényegében a királyok korszaka sem más szerkezetű, csak a rétegek egyenetlenebbek). Felvethető, hogy a kulcsfontosságú latin-római történetek „összeolvashatóságát” kiprovokáló motívumok egyik funkciója (s egyben fennmaradásuk egyik oka), hogy ebben a nagyobb léptékű témákra alkalmatlan szerkezetben elősegítsenek egy alternatív elbeszélhetőséget: kihatározzák a latin *logoszt* az évek rétegeiből, és egyben tartják az időbeli diszkontinuitása ellenére is. Ez a múlt számontartásának a másik alapvető római formájával, a nemzeti emlékezzettel vetethető össze, amely, bármennyire is meghatározta az idő generációk szerinti rendje, lényegét tekintve tematikus volt, például a Fabiusok vagy Claudiusok cselekedeteit fogta egybe.⁷⁰ Ha létezett latin *logosz*, akkor bizonyára más hasonló tematikus szálak is alakították a római emlékezetet, és a történetek közös

motívumait vagy felerősítő vagy épp csak megőrző történetírást, de ez már nem ennek az írásnak a témája.

Mindenesetre a latinok és rómaiak közös történetének fentebb elemzett néhány epizódja egyértelművé teszi, hogy a rómaiakat (és a latinokat) foglalkoztató kérdések között jelentős szerepet kapott a római-latin identitás, a latinokkal való azonosság és a velük szemben (is) megfogalmazott rómaiság. (De ha véletlenül forrásaink egyetlen egyszer sem reflektálnának erre a problémára, akkor is ezt kellene gondolnunk Latium térképe és Róma korai történelme alapján.) Fontosságának megfelelően a latin téma jelen van az eredet történetekben, de nemcsak az Alba Longa-i származásban, az újszülöttek kitevésében és Amulius megbüntetésében, hanem az alapítás legerőteljesebb motívumaiban is: az ikerségben és a testvérgyilkosságban. A latin-római történelem epizódjai megtalálják origójukat Romulus és Remus mitikus viszályában, vagy a másik irányból nézve – az emlékezet történetei közötti kapcsolat dinamikus és kétirányú – a későbbi latinokkal vívott küzdelmekben magyarázatra lel az alapítás meghökkentő ikergyilkossága. Nem

tudjuk, mi hozta létre az ikerség motívumát, de a latin-római identitás kérdése is azok közé az azonosság és különbség feszültségére épülő kettősségek közé tartozott, amelyekről az egymásnak ugró ikerpár történetén keresztül beszélni lehetett. Sőt talán nem is kell ennyire óvatosnak lennünk. Elégé biztosnak látszik, hogy a latin kérdés a legkorábbi értelmezések közé tartozhatott, hiszen ennek a kérdésnek már a város létrejöttékor léteznie kellett: latin törzsi környezetben – amely *per definitionem* város előtti szerveződés volt –, illetve avval szemben jött létre Róma. A Tiberis partján megszülető új városnak egyszerre kell elszakadnia a latin törzsi múlttól és megőrizni latinságát. Márpedig az identitást a legközelebb állóval, a leghasonlóbbal szemben megfogalmazni – ez nemcsak a legfontosabb, de a legnehezebb is. Ebbe az irányba mutat az ikergyilkosságban megmutatkozó, a görög tragédiákkal párhuzamba állítható végletes erőszak is: Remus halála olyan szálát indítja el és magyarázza a római emlékezetnek, amelyet szétépett emberek (Mettius Fufetius), lerombolt anyavárosok, véres csaták és párviadatok jellemeznek.

Jegyzetek

- 1 Ez az írás nem dolgozza fel a Romulus–Remus-mítoszt, csak egyetlen elemének, az ikermotívumnak a liviusi felhasználását próbálja értelmezni egy, a kutatásban eddig nem tárgyalt szempont alapján. A történet kialakulásához, forrásaihoz a lehetséges görög és indo-európai párhuzamokhoz és az ezekhez kapcsolódó elméletekhez lásd Ogilvie 1965, 44–55; Cornell 1975; Brenner–Horsfall 1987, 25–48; Wiseman 1995, 1–102; Neel 2015, 19–24.
- 2 Livius az alábbiakban magyarul Kis Ferencné – Kopeckzy Rita (I. könyv), illetve Muraközy Gyula – Kopeckzy Rita (VIII. könyv) fordításában közlöm.
- 3 Az ovidiusi Lupercaliához (*Fasti* II. 359–380), illetve az itteni versennyel és gyorsasággal kapcsolatot teremtő Celer alakjához (*Fasti* IV. 837–844) ebben a kontextusban lásd Hegyi 2013, 63–64.
- 4 A történet variánsaihoz és forrásaihoz lásd Ogilvie 1965, 46–54; Cornell 1995, 1 (2. jegyzet).
- 5 Propertius IV. 9, 5–6.
- 6 Van természetesen olyan variáns is, amelyből nemcsak Alba Longa, hanem Romulus és Remus is hiányzik. *Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque habuere initio Troiani* (Sallustius: *Catilina* 6, 1).
- 7 Ennek a problémának legismertebb eleme a trójai eredet kérdése, de ezen a rómaiak osztoztak más latin városokkal, továbbá ettől nem függetlenül, nagyon korán megtörtént a trójai és a latin származás harmonizációja az eredettörténetekben, vö. Gruen 1992, 6–51.
- 8 Alföldi 2009, 67–70.
- 9 Az antikváriusoknál találhatók elvéve ezt a fikciót megkérdőjelező adatok, Alföldi 2009, 80–81.
- 10 Alföldi 2009, 67.
- 11 A hagyomány egyik ága szerint Numitor halála után az albai trón Romulusra szállt, aki megbízottjai révén irányítja az albaiakat: Plutarchos: *Romulus* 27, 1, vö. Strabón V. 3, 4, C.231.
- 12 Dionysios Halicarnasseus III. 31, 4; 45, 2; Liv. I. 52, 1–3, Censorinus antikváriusokra és történetírókra hivatkozva 20, 2. Vö. Alföldi 2009, 67–69.
- 13 Liv. III. 31, 2–4. Vö. Cornell 1995, 307–308.
- 14 Remus halálának számos variációja van a ránk maradt forrásokban (ezekhez lásd Wiseman 1995, 9–13). A jelen írás gondolatme-
- nete a legismertebbre, a testvérharcra és testvérgyilkosságra épül. Livius maga két változatot közöl, egy racionalizálót és a bevettébbet (*vulgatio* I. 7, 2). Az olvasónak felkínált választásról és Livius saját véleményéről a párhuzamos helyek elemzésével lásd Vasaly 2015, 38–39.
- 15 Wiseman 1995.
- 16 A legfontosabb kivétel Ennius, akinél Romulus vonul el az Aventinusra jóslatkérésre, lásd *Annales* I. 75–76 (Skutsch) (Cic. *De div.* I. 107). A forrásokhoz és a hagyomány alakulásához Ogilvie 1965, 55. Ennius *Annales*-ének biztosan nagy szerepe volt a hagyomány kifejeződésében, és a leendő város, valamint a jóslatkérés helyének szétválasztása érdekes kérdéseket rejt magában, de ezek tárgyalása már szétfeszítené ennek az írásnak a kereteit. A problémához lásd Wiseman 1995, 6–9.
- 17 Diana szentélyének alapítástörténetéhez, amely a csalással érvényesített római érdek motívumával a latinkérdésen túl is kapcsolódik Romulus és Remus vetélkedéséhez, lásd Hegyi 2024. Alapítását a hagyomány a királykorra teszi (Liv. I. 45, 1–7), de jellemző, hogy a helyszínhez, az Aventinushoz kapcsolódó *aitionok* egy része Róma alapítása elé, a latinokhoz nyúlik vissza, lásd Varro: *De lingua Latina* V. 43, Hegyi 2024, 90–92.
- 18 Az idegen kultuszok befogadása szempontjából tárgyalja az Aventinus liminális szerepét Orlin (2002, 13–14), a római társadalom és politika szempontjaira pedig Alföldi (2009, 35–39) mutat rá.
- 19 Arra természetesen gondos ügyel, hogy formailag az albaiakat terhelje a háború kirobbanásának felelőssége (Livius I. 22), a Tullus Hostiliusszal foglalkozó *caputok* másik fő témája – talán nem függetlenül a latin-római viszony kérdésétől – a *fides*, illetve a *bellum iustum et pium*.
- 20 Az elemzési szempontok és elméletek (például az indoeurópai gyökerek, pl. az ír Cuchulain) áttekintéséhez és kritikájához lásd Ogilvie 1965, 109; Solodow 1979, 266–267; Koptev 382, 2. jegyzet.
- 21 A seregek összecsapását helyettesítő hármas küzdelem pedig ennek a jelnek a legvalószínűbb értelmezése, csak ezt elfedi előlünk egyrészt a történetnek a gazdagsága (elemekben, párhuzamokban jelentésekben), másrészt az ókori történetírók racionalizáló értelmezése. A *prodigium*hoz lásd Köves-Zulauf 1995, 61–63 és 204–205.

- 22 A küzdő felek ikersége, illetve egymással való rokonságuk helyébe Koptev (2005, 388 és 394) az ikerséggel és rokonsággal kifejezett szoros társadalmi kapcsolatot állít: nem testvérek, hanem egy testvériség tagjai. Ez logikus elképzelés, de logikája távol esik az emlékezés logikájától. Ugyanakkor a két „család” kapcsolódását hangsúlyozza: mindkét név kapcsolatban van Iunóval és van szabin színezetük.
- 23 Ez nem túl merész állítás, például Oakley (2010, 138) alapos (szinte szóról szóra haladó) stiláris összehasonlításának konklúziója is ez.
- 24 Nem maradt ránk olyan forrás, amely a Horatiusokat tartaná albainak, lásd Ogilvie 1965, 109, aki a Trigeminus *cognomen* fontosságát emeli ki a Curatius nemzetségen belül. Livius forrásainak – amennyiben volt erre is – bizonytalansága mögött a nemzetségi emlékezet állhat: valószínűleg mindkét, albai gyökereire is büszke család vindikálta magának a Rómát védelmező szerepet. A nemzetségi emlékezethez lásd Jármí 2015 és Jármí 2020.
- 25 Az elsődleges közönség fogalmához lásd Roller 2004, 4–5. A közönség szerepéhez és a színpadiassághoz Liviusnál lásd Jancsó-vics 2020, 12–13.
- 26 Érdemes idézni Alföldinek a latinokat jellemző 3×10-es rendszerre vonatkozó gondolatmenetének egy elemét: „a primitív társadalmak számára a világ olyan, mint egy kristály (a meghatározást E. Cassirertől kölcsönöztem), melyet egyre kisebb darabokra lehet repeszteni, és még a legkisebb darabok is megőrzik a legnagyobbak szerveződési formáit.” Alföldi 2009, 19.
- 27 Van még egy nagyon fontos királykori állomása a latin-római viszony alakulásának: az összes latint kultuszközösségben összefogó aventinusi Diana szentély megalapítása (Livius I. 45, 1–7). A templom is a Latium feletti hatalomról szól, csak a diplomácia és a kultusz nyelvén. A hozzákapcsolódó történetben nagy szerepe van a csel (csalás) és a sírből visszahozott győzelem motívumának is. A szentély papja az utolsó pillanatban menti meg Róma hatalmát csellel átverve egy áldozati állat gazdáját. A történethez latin-római kontextusban lásd Alföldi 2009, 35–39; Hegyi 2024.
- 28 A király és Horatius párhuzama nagyon erős Liviusnál ahogy ezt már Ogilvie (1965, 105–106) és Solodow (1979, 253) is kiemeli. Elsősorban *ferocitas*uk kapcsolja őket össze. Tullus *ferocitas*ához lásd Livius I. 22, 2; 23, 4; 23, 10; 27, 10; 31, 6, Horatiuséhoz lásd Livius I. 25, 1; 25, 7; 25, 11; 26, 3. Ez utóbbit idézzük is: *Movet feroci iuveni animum conploratio sororis in victoria sua tantoque gaudio publico*.
- 29 Kozák 2015, 249–250 a második pun háború kitörése kapcsán.
- 30 Jellemző, hogy Dionysios Halicarnasseus, aki szerint Horatius már a küzdőtérén is rokonait (unokatestvéreit) gyilkolja, külön figyelmet szentel annak, hogy az unokatestvérek egymás elleni harcának formális felelősségét a Curatiusokra hárítsa, lásd III. 18, 15–16. Az albaiakat, sem Mettius Fufetiust, sem a Curatiusokat, nem érdekli, hogy rokonok fognak összecsapni, Tullust és a római ikreket igen, lásd Oakley 2010, 122.
- 31 Livius amúgy a testület és rituálék létrehozását a következő királyhoz, Ancus Martiusához kapcsolja (I. 32, 5–14) némi ellentmondást teremtve ezzel. A dolgot bonyolítja, hogy Plutarchos (*Numa* 12, 6, 8) és Dionysios Halicarnasseus (II. 72, 1–8) Numának tulajdonítja a testület és rituálék létrehozását, ugyanakkor Cicero szintén Ancushoz (*Rep.* II. 31) kapcsolja őket. A kérdéshez lásd Ogilvie 1965, 110 és 127–130; Levene 1993, 139–140; Penella 1987, 235–237, akik a királyok liviusi jellemzésével magyarázzák ezt a szerkesztést.
- 32 Ennek liviusi (illetve Augustus-kori) feloldásáról lásd Stem 2007, 445 és Wiseman 1995, 144.
- 33 Az aventinusi Diana-szentély (lásd fentebb) esetében sincs másról szó: „Ezzel elismerték Róma felsőbbiségét (*caput rerum*), amely miatt korábban oly gyakran támadt köztük háború” (I. 45, 3).
- 34 Mint Penella (1987, 26) megjegyzi, feltűnő, hogy Livius nem hibáztatja Cluiliust a háború kirobbanásáért, de sejteti Tullus felelősségét.
- 35 Továbbá egyik alapparadigmájává lett a nyugati történelemnek és kultúrának: Arendt 1991, 22–23.
- 36 A Porta Capenáról mint emlékezhelyről lásd Jármí 2020, 208–234.
- 37 Livius pontos és kerek száma (5000) az olvasót rögvést öttel való osztásra, és a négy sírhellyel (mint négy osztóponttal) való összekapcsolásra ingerli. Az ötezernek és a négy sírhelynek ez az egybeesése persze lehet véletlen, de akkor ez a véletlen egy nagyon szabályos mintát, a Róma kapujától mért mérföldeket adja ki. Ehhez persze feltételeznünk kell, hogy a négy sírhely egyenlő távolságra feküdt egymástól, és hogy az első összecsapás 1000 lépésre volt a Cluilius ároktól, az albaiak táborától. Továbbá (és ez még kevésbé életszerű feltételezés), hogy az életben maradt Horatius fiú pont 3000 lépést futott, mielőtt szembefordult első áldozatával, majd pont kétszer ezret visszafelé, hogy a másik kettővel is végezzon. Ha megfordítjuk azonban a dolgot, és abból indulunk ki, hogy az emlékezetet régi és értelmezésre szoruló építmények is formálták, ebben az esetben a városból kivezető utat ezer lépésenként tagoló építmények a hármassikrek történetét, máris kevésbé tűnik lehetetlennek ez a feltételezés. A topográfiai *aition*oknak a szerepe a történet kialakulásában az egyik sokat tárgyalt kérdése ennek a Livius-helynek, lásd Solodow 1979, 261–264.
- 38 A báty szójátéka magyarul visszaadhatatlan, hiszen szóválasztása egyértelműen utal húga státuszára is, aki per definitionem *virgo matura*, eladó sorba került, házasságra érett lány. Horatius nem egy morbid viccet süt el, hanem magát a jegyességet kérdőjelezi meg, Livius pedig ezáltal még erősebbé teszi a kapcsolatot a szabin nők viselkedésével, akiknek férjük iránti szerelme jókor jött (*amor maturus* volt), lásd lentebb.
- 39 A szabin nők és Horatia viselkedését összeveti Stevenson 2011, 182–183. Szerinte lényegében pont ugyanazt (is) csinálja Horatia: jobban ragaszkodik a más népből való férjéhez/vőlegényéhez, mint az apjához, ami önmagában követendő viselkedés, ha a férj a római. A különbség a két történet közt, hogy a szabin nők rómaiaként ragaszkodnak a férjükhöz, Horatia római nőként ragaszkodik az ellenség-vőlegényhez, mintha az is római lenne. A Rómát alkotó szabinok sokkal közelebb állnak a Városhoz, mint a verrokon latinok. A szabinok már ott vannak gyakorlatilag a városban, ez magyarázza a hagyománynak azt az furcsa engedékenységet, hogy egy ellenség bejut a városba, sőt még a Capitoliumot is elfoglalja, amelyet pedig majd a galloknak sem sikerül. Továbbá a küzdő felek ekkorra már megkötött és elhalt házasságokkal vannak összekapcsolva és a kapcsolatot jelentő nők már maguk is rómaiak. Koptev (2005, 383–388) szerint a hagyomány a nemrég kialakult szabin kapcsolatot állítja szembe a régebbi, erősen szakrális Alba-Róma viszonytal, de a csak egy-két név jelentésén, valamint Rhea Silvia és Amulius feltételezett *hieros gamos*án alapuló rekonstrukció konkrétságával pont a lényegét, a latin identitás kérdését fedi el.
- 40 Alföldi 2009. *Ius conubium* fogja majd ezt szabályozni már a Róma által dominált szövetségi rendszerben, de nyilván ennek elemei (a *ius conubii*, a *ius commercii* etc.) része volt a latin szövetségi rendszerrel összefogott városok előtti Latiumnak is, lásd Cornell 1995, 295, 349.
- 41 Mamiliushoz lásd Ogilvie 1965, 198–199.
- 42 Ogilvie 1965, 115.
- 43 A Kr. e. 4. század első feléről, a latin háború előzményeiről (kisebbségi összecsapások egyes latin városokkal, illetve az általuk segítségül hívott gallokkal) lásd Takács 2008, 80–81; Alföldi 2009, 245–248. Az első samnis háborúhoz mint közvetlen előzményhez lásd Cornell 1995, 345–347; Forsythe 2005, 286–288.
- 44 Cornell 1995, 347; Forsythe 2005, 290; Alföldi 2009, 250.

- 45 Ennek az írásnak a következtetéseihez Livius elemzése is elegendő, a párhuzamos helyek azonosságaiakkal, de különbségeikkel is általában megerősítik, de semmiképp sem cáfolják a latin-római identitásról mondottakat. Tehát a hagyományban a veserisi csata története is a rómaiak és latinok azonosságának és különbségének feszültségére épít. A párhuzamos szöveghelyekhez lásd Oakley 1998, 425–426.
- 46 A Kr. e. 4. század közepén vagyunk, ezért természetesen ennek a csatának a történetisége is megkérdőjeleződik a kutatásban, lásd Oakley 1998, 428–431. Ugyanakkor a liviusi beszámoló alapjai (döntő győzelem a 4. század közepén a latinok felett) megbízhatóak, lásd Cornell 1995, 348 és Forsythe 2005, 289–292.
- 47 A többi forrásunkból, de magából Liviusból is úgy tűnik a latínokat a campaniaiak, a rómaiakat pedig a samnisok támogatták, és már maga a csata helyszíne (a latinok és a rómaiak a Vezúv közelében csapnak össze) is jelzi ennek a belháborúnak a „nemzetközi” összefüggéseit. Ugyanakkor a veserisi csata liviusi leírásából lényegében hiányoznak a samnisok és a campaniaiak. Livius rágcskodik ahhoz, hogy a csatát római-latin összecsapásként jelenítse meg. A samnisok jelenlétéhez, illetve késéséhez (amelynek megformálódása a római emlékezetben talán nem független a spártaiak marathóni késésétől) lásd Oakley 1998, 426–430 szakirodalommal, illetve a többi forrásunk (Zonaras, Dionysios Halikarnasseus, Diodoros Siculus, *Fasti Triumphales*) bemutatásával.
- 48 A történet liviusi feldolgozásához a többi forrásunk bevonásával Levene 1993, 220–223.
- 49 A római istenek betartják a megfelelő imaformulával rájuk kényszerített egyezséget, és a consullal együtt „elveszik” az ellenséges csapatokat is, és megadják a győzelmet a rómaiaknak. Liv. VIII. 9, 10–12. A *devotio*hoz lásd Köves-Zulauf 1995, 103–104.
- 50 Oakley 1998, 118–119. Papirius Cursor és Fabius konfliktusához (VIII. 29, 10 – 35, 9), amely a *disciplina* szempontjából ellenpontja a Manliusok (apa és fiú) esetének, lásd Jármí 2020, 70.
- 51 A fent idézett részlet mellett például 5, 4; 8, 2; 8, 8; 8.14, továbbá egy külön kis történet egy egymást jól ismerő római-latin hadijelvény-hordozó párról: VIII. 8, 16–18. A hasonlóság mellett a jó ismerősség többszöri hangsúlyozása is a szoros kapcsolat, a testvérség fele mutat. Oakley (1998, 408, vö. még 425) is kiemeli a csata sokféle epizódjának egységes történeti formálását, de csak Livius szerkesztésére és a *disciplina* fontosságára tér ki.
- 52 A latin háború diplomáciai előzményeinek történetét az annalistáknál leginkább a Kr. e. 1. századi szövetséges háború viszonyai, illetve eredményei alakították, lásd Forsythe 2005, 289–290. Annus javaslatának hitelességéhez lásd Oakley 1998, 409–410.
- 53 Lásd még Remoria hangsúlyozása: Plutarchos, *Romulus* 9, illetve Ovidiusnál a Lemuria névnek Remus nevéből való eredeztetése: *Fasti* V. 445–484.
- 54 A kérdéshez: Syme 1939, 285–289; Kopeckzy 1999, 43–44.
- 55 Annus súlyos vallási vétségének kontextusához lásd Levene 1993, 218–220.
- 56 Torquatus szerepeltetése ebben a jelenetben több okkal is magyarázható. Egyrészt neve rokonát, a Capitoliumot – s így a capitoliumi Iuppitertől elválaszthatatlan római államot – megmentő Manlius Capitolinust idézi, lásd Oakley 1998, 409. Másrészt Annus a latinok és rómaiak rokonságával is érvel, bár ez jóval kisebb hangsúlyt kap, mint az erők egyenlősége (Liv. VIII. 4, 3 és 5, 4). Manlius, aki a latin javaslatot Iupiterre hivatkozva hevesen elutasítja, fogja a döntő csata előtt feláldozni fiát. Kegyetlen tette demonstrálja, hogy az állam előbbre való a rokoni kapcsolatoknál, lásd Feldherr 1998, 84.
- 57 Livius a kérdés fontosságát és saját objektivitását hangsúlyozandó óvatosan kezeli a történetet, például nem foglal állást abban a forrásait megosztó kérdésben, hogy meghalt-e Annus. Az *auctores quoniam non omnes sunt* formulához lásd Oakley 1998, 422. A *prodigium*hoz, illetve az értelmezés fontosságához lásd Köves-Zulauf 1995, 61–63 és 204–205.
- 58 Annus hencegését, abszurd követelését és Iuppiter megsértését Livius olvasóinak kétszer is meg kell hallgatniuk, forrásunk ugyanis a követség előzményeiről, a latinok gyűlésről, ahol Annus és javaslata a (negatív) főszereplő, szintén részletesen beszámol (VIII. 4).
- 59 A gúnyolódásáért rögtön megbűnhődő, véres fejjel elterülő Annus halála (illetve súlyos sérülése) pedig tovább erősíti a Remusszal fennálló párhuzamot.
- 60 A *devotio*hoz, illetve a hitelesség kérdéséhez nagyon alapos áttekintés: Oakley 1998, 477–488. Minden bizonnyal csak duplázása azonos nevű fia áldozatának a sentinumi csatában, lásd Forsythe 2005, 289. Cornell (1995, 348) – mint Livius megbízhatóságával kapcsolatban általában – megengedőbb.
- 61 Livius hadseregleírásai nem túl megbízhatóak általában, ahogy itt sem. Például könnyen elképzelhető, hogy a plusz két sort (amely a harmadiknak, a *triarius*soknak a része) csak azért említi itt Livius, mert vagy ő, vagy a forrása a Servius Tullius-féle öt vagyoni osztállyal (vö. I. 43) próbálja összhangba hozni a hadsereg felépítését,
- 62 A rendkívül érdekes Livius helyhez, párhuzamos forrásokkal és szakirodalommal kimerítően Oakley 1998, 113–124.
- 63 Ugyanakkor a hármass ikrek viadala az apa és a gall óriás küzdelméhez is fontos pontokon kapcsolódik. Mindkettő (szemben a fiatal Manlius viadalával) a sereg fővezérének engedélyével, illetve parancsára történik, és mindkettő megmenti a rómaiakat egy véres ütközetől.
- 64 Schaublin (1996, 152–155) meggyőzően érvel amellett, hogy mind az Aeneas–Mezentius-párviadalnak (*Aen.* X. 867–908), mind ennek a liviusinak az egyik forrása Ennius volt. A vergiliusi párviadalhoz és Mezentius alakjához lásd Kopeckzy 1999. A liviusi és vergiliusi párviadal szembetűnő hasonlóságait Harrison (1991, 280–281) csak a hasonló kifejezések szintjén jelzi.
- 65 A római ifjú védelmében persze felhozható, hogy néhány pillanattal korábban, az első csörtében a latin támadta az ő lovát: „Manlius döfése ellenfelének sisakja fölé, Maeciusé az ő lova nyaka alatt siklott el” (VIII. 7, 9).
- 66 *Manlius ab iugulo, ita ut per costas ferrum emineret, terrae adfixit*, VIII. 7, 11. Felvethető, hogy a latin halálának megkomponálásával Livius az ifjú Torquatus kivégzését is előrevetítette: a Geminust felnyársaló, függőlegesen földbe szúrt lándzsa azt a karót (*palus*) idézi, amelyhez hozzákötözve a római ifjú fog meghalni néhány sor múlva. Feldherr (1998, 110) egy másik kapcsolatot emel ki: a nézőket szögezi le (*defixi*) az apa borzalmas parancsa, ahogy Geminust szögezte földhöz (*adfixit*) a fiatal Manlius lándzsája.
- 67 Oakley 1998, 440: „Gemmius Maecius: otherwise unknown.”
- 68 A Maecius név is érdekes. A háború utáni rendezés részeként 332-ben két új *tribus* jött létre: Maecia és Saptia (Livius VIII. 17, 11; Forsythe 2005, 290), amelyek a Latium jelentős részét integrálják a római államba. Ha ez egy kitalált név egy homályos figurának, akkor a párviadal jelentőségét mutatja, hogy az ekkor kialakított *tribus*nak nevet adó nemzetségét kapta. A néven kívül ismerjük városát, Tusculumot (VIII. 7, 2) is, amely szintén érdekes, és jelentésteli. Akár az emlékezet, akár Livius által megteremtett elemről van szó Tusculum tökéletes választás a város földrajzi helye, Mons Albanus és történelme miatt, például ide adja férjhez a lányát Tarquinius Superbus és itt zajlott a Regillus tavi csata.
- 69 Vagy ahogy Köves-Zulauf (1995, 132) ezt megfogalmazza: „egy adott tartalom új összefüggésben egészen új, sajátos jelentőségre tehet szert, még akkor is, ha anyagilag semmi változás nem történik”.
- 70 Jármí 2020, 95–208.

Bibliográfia

- Alföldi, A. 2009. *A korai Róma*. Ford. Takács L. Máriabesenyő–Gödöllő. (Alföldi, A. 1965. *Early Rome and the Latins*. Ann Arbor.)
- Arendt, H. 1991. *A forradalom*. Ford. Pap M. Budapest. (Arendt, H. 1987. *On Revolution*. New York.)
- Bremmer, J. N. – Horsfall, N. 1987. *Roman Myth and Mythography*. London.
- Cornell, T. 1975. „Aeneas and the Twins: the Development of the Roman Foundation Legend”: *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 21, 1–32. <https://doi.org/10.1017/S0068673500003667>
- Cornell, T. 1995. *The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000–264 B.C.)*. London.
- Feldherr, A. 1998. *Spectacle and Society in Livy's History*. Berkeley – Los Angeles – London. <https://doi.org/10.1525/9780520919693>
- Forsythe, G. 2005. *A Critical History of Early Rome. From Prehistory to the First Punic War*. Berkeley – Los Angeles – London. <https://doi.org/10.1525/9780520940291>
- Gruen, E. 1992. *Culture and National Identity in Republican Rome*. Ithaca.
- Hegyi, W. Gy. 2013. „Róma határai: a Lupercalia”: *Ókor* 12/1, 60–66.
- Hegyi, W. Gy. 2024. „Szarvak és hatalom. Liv. I. 45.1–7”: Benke L. (szerk.): *Legendás csontoktól egy matrólzáradásig*. Budapest, 89–96.
- Jancsovcics, F. 2020. „Verginia: egy szükségyszerű halál”: *Ókor* 19/1, 9–15.
- Jármí, V. 2015. „A halogató Fabius Maximus és a nemzeti emlékezet átalakulása Augustus korában”: *Ókor* 14/1, 41–50.
- Jármí, V. 2020. *A római nemzetségek emlékezete*. Doktori disszertáció.
- Kopczky, R. 1999. „Mezentius alakja az *Aeneis*ben”: Hermann I. (szerk.): *Tanulmányok Ritoók Zsigmond hetvenedik születésnapja tiszteletére*. Budapest, 43–84.
- Koptev, A. 2005. „Three Brothers at the Head of Archaic Rome: The King and His »Consuls«”: *Historia* 54, 382–423.
- Kozák, D. 2015. „Hannibal átkelése az Ebro folyón – egy hiányzó jelenet Silius Italicus *Punica* című művében”: Bárány I. – Bolognyai G. – Ferenczi A. – Vár Á. (szerk.): *Studia classica*. Budapest, 249–259.
- Köves-Zulauf, Th. 1995. *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Budapest.
- Levene, D. S. 1993. *Religion in Livy*. Leiden – New York – Köln. <https://doi.org/10.1163/9789004329232>
- Neel, J. 2015. *Legendary Rivals. Collegiality and Ambition in the Tales of Early Rome*. Leiden–Boston. <https://doi.org/10.1163/9789004281851>
- Oakley, S. P. 1998. *A Commentary on Livy. Books VI–X. II*. Oxford.
- Oakley, S. P. 2010. „Dionysius of Halicarnassus and Livy on the Horatii and the Curiatii”: Kraus, C. S. – Marincola, J. – Pelling, C. (szerk.): *Ancient Historiography and its Contexts*. Oxford, 118–138. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199558681.003.0008>
- Ogilvie, R. M. 1965. *A Commentary on Livy. Books I–V*. Oxford.
- Orlin, E. M. 2002. „Foreign Cults in Republican Rome: Rethinking the Pomerian Rule”: *Memoirs of the American Academy in Rome* 47, 1–18. <https://doi.org/10.2307/4238789>
- Roller, M. B. 2004. „Exemplarity in Roman Culture: The Cases of Horatius Cocles and Cloelia”: *Classical Philology* 99/1, 1–56. <https://doi.org/10.1086/423674>
- Penella, R. J. 1987. „War, Peace, and the *ius fetiale* in Livy 1”: *Classical Philology* 82/3, 233–248. <https://doi.org/10.1086/367052>
- Sherwin-White, A. N. 1996. *The Roman Citizenship*. Oxford.
- Stem, R. 2007. „The Exemplary Lessons of Livy's Romulus”: *Transactions of the American Philological Association* 137/2, 435–471. <https://doi.org/10.1353/apa.2008.0005>
- Stevenson, T. 2011. „Women of Early Rome as »Exempla« in Livy, *Ab Urbe Condita* I”: *The Classical World* 104/2, 175–189. <https://doi.org/10.1353/clw.2011.0042>
- Solodow, J. B. 1979. „Livy and the Story of Horatius (1.24–26)”: *Transactions of the American Philological Association* 109, 251–268. <https://doi.org/10.2307/284061>
- Takács, L. 2008. *M. Furius Camillus. Egy római hős a római történetírás tükrében*. Debrecen.
- Vasaly, A. 2015. *Livy's Political Philosophy. Power and Personality in Early Rome*. Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107588547>
- Wiseman, T. P. 1995. *Remus. A Roman Myth*. Cambridge.